

Список використаних джерел

1. Баженів Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIV – XX ст.: Історіографія. Бібліографія. Матеріали. – Кам'янець-Подільський, 1993. – 480 с.
2. Державна національна програма «Освіта: Україна XXI століття». – К.: Райдуга, 1994. – 61 с.
3. Грубляк Клавдія, Мельник Микола. Пісня над Смотричем. – Кам'янець-Подільський, 1994. – 98 с.
4. Дяченко Л.О., Юркова Г.І. Легенди 7 фортець. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2008. – 128 с.
5. Крупцова В. Система краєзнавчої роботи на уроках мови // Дивослово. – 1999. – №10. – С. 30-36.

The article deals with the national up-brining creation for the junior pupils with country-studies aids during the learning of the topics "Phonetics", "Parts of Speech", "The Text".

Key words: creation, Podilian country-study, the junior pupils, parts of speech, the text, the pupils, national up-brining.

УДК 821.161.2-93.09 Д438

Дзюбишина-Мельник Н.

ОЛЕНА ПЧІЛКА В ДИСКУРСІ ДИТЯЧОЇ СУБКУЛЬТУРИ

У статті розглянуто літературну діяльність Олени Пчілки у дискурсі дитячої субкультури. Визначено тип цієї культури та тип адресата відповідно до часу діяльності письменниці. Конкретизовано поняття "дитяча література" та принцип її структурної організації. Схарактеризовано внесок Олени Пчілки у формування і розвиток української дитячої субкультури.

Можна з певністю сказати: виокремлення дитячої субкультури (а вперше це зробила американський етнограф Маргарет Мід у середині XIX ст. - XX ст.) стало архіважливим здобутком не лише для культурології, але й інших наук, що мають своїм об'єктом духовне (а отже - апрагматичне) життя дитини. Визнання факту існування субкультури означає визнання існування особливої картини світу з притаманною йому специфікою світобачення та світовідчуття, що зумовлює й модель поведінки носіїв цієї культури. Це, власне, змінило й оцінку дитини вже не як "недорослого" [6, 38], а як "іншого" - самодостатньо цінного [7, 10-11]. Олена Пчілка, можливо, як ніхто інший, була різнобічно причетна до розвитку української дитячої професійної/елітарної урбанізованої культури, до підняття її на новий щабель. Таку роль вона змогла відіграти саме в умовах домінування конфігуративного типу культури [9, 322], коли для людини (дитини), хоча й стає значущим авторитет однолітків, а проте старші ще можуть істотно корегувати поведінку дитини, прищеплюючи їй традиційні культурні цінності.

Тим вагомішою видається скерованість Олени Пчілки на формування цілісної особистості періоду дитинства (від народження до 11-12 років), закоріненої і в народну, і в професійну (елітарну) культуру. Ми спробуємо оцінити здобутки Олени Пчілки на основній, з нашої точки зору, ниві її діяльності - дитячій літературі, що стала важливим компонентом української дитячої субкультури.

Вже з'явилася низка робіт, об'єктом дослідження яких стала, зокрема, й дитяча література, пов'язана з ім'ям Олени Пчілки (Л. Дрофань, Л. Мірошніченко,

Н. Антипчук, О. Мікула, А. Чернишов). Проте стан вивченості внеску Олени Пчілки в цю царину ще далекий до завершення, особливо у плані узагальнено-теоретичного осмислення. В даній розвідці ми не спинятимемося на здобутках і прорахунках названих дослідників. Зазначимо лише, що так чи інак у їхнє поле зору потрапили і оригінальні твори (проза, поезія, драматургія) письменниці, і її переклади, і науково-пізнавальні тексти, і дитячий фольклор, причому безвідносно до того, чи були ці різножанрові речі опубліковано свого часу і чи змогли вони відіграти належну роль у розвитку української, а тим паче світової дитячої літератури в подальшому. Ми пропонуємо свою версію узагальненої оцінки названої сфери діяльності Олени Пчілки також без урахування цього чинника. Інакше кажучи, йдеться про потенційну значущість спадщини Олени Пчілки, якій не судилося реалізуватися вповні через відомі політичні умови існування всього українського аж до сьогодні.

Через суперечливість і неоднозначність розуміння поняття "дитяча література" (про це див. у дисертаційному дослідженні О. Папуші [12]) нам доведеться коротко спинитися на висвітленні власної позиції в цьому плані. Під дитячою літературою ми розуміємо весь корпус літератури, прийнятний для світобачення, світовідчуття дитини (до 11-12 років), причому маємо на увазі усереднену дитину, а не вибрані елітарні особистості, розвиток яких, у тому числі щодо літературних смаків, випереджає однолітків. До речі, саме такою особистістю була сама Ольга Драгоманова, тому не дивно, що ставши Оленою Пчілкою, вона почала орати ниву дитячої літератури з перекладів улюблених з дитинства цілком дорослих творів О. Пушкіна, М. Лермонтова та В. Сирикомлі ("Українським дітям", 1882). Знаємо, що І. Франко був подивований адресацією збірки цих перекладів дітям. Ми не схильні вбачати специфіку дитячої літератури ані в такій адресації, власне, акцентуванні на її апелятивній функції, як наприклад, М. Славова, С. Іванюк, а тим паче не у домінуванні її виховної, дидактичної функції (аргументацію застарілості та неспроможності цього підходу* подано в уже згадуваній роботі О. Папуші). Ми не схильні шукати в цій літературі якихось специфічних рис, на кшталт фантазійності /чарівності/ казковості (пор.: "Без чарівного немає справжньої дитячої літератури" - [5, 333]) чи ігрових ознак [13, 21]. На нашу думку, дитячою можна вважати ту літературу, яку дитина здатна привласнювати безвідносно до змісту чи форми повідомлення про щось. Ми проголошуємо право пересічної (у доброму розумінні цього слова) дитини визначати самій "дитячість" літератури. Пор.: Читання є не тільки процес маніфестації твору, але також і процес його оцінки [15, 103]. У цьому плані здається слушним критерій цікавості [11, 17]. Він має свої особливості для дитини різного віку. Звичайно, роль дорослого у формуванні цікавості - незаперечна, тим паче, що він свідомий потреб дитини. Зацікавленість дитини текстом означає визнання його "своїм". Можна припустити, що таким його робить спосіб інтерпретації обраного письменником об'єкта зображення, власне, перетворення його у подію для адресата, а самого адресата - на свідка події. Саме через "призму комунікативного акту вербалізації" [16, 3], що відбувається у процесі текстотворчого опанування події, й варто розглядати дитячу літературу, спираючись на теорію наратології.

Ми поділяємо традиційний погляд на дитячу літературу як таку що охоплює всі тексти, які для даного покоління визнано (дорослими) колом дитячого читання/слухання, як-от: дитячий фольклор, дитячу оригінальну та перекладну художню літературу, оригінальну та перекладну художню літературу, адаптовану для дітей, навчально-пізнавальні тексти. Зважаючи на те, що далеко не завжди твори, рекомендовані для дитячого читання, цікаві дітям, можна рекомендувати польовий підхід до структури поняття "дитяча література", центр якої творить література, що її обирають самі діти, а периферію - хоч і не цікаві дітям, але

рекомендовані як потрібні. Варто зазначити, що в діяхронії межа центру і периферії достатньо рухома, оскільки критерій "цікавості" досить мінлива категорія. Разом з тим, у межах поняття "дитяча література" ми вважаємо доцільно розглядати осібно фольклор та авторську літературу як явища мистецького стибу. В цьому контексті залишається актуальною думка Б. Грінченка про артистичність як конститутивну ознаку художньої дитячої літератури, що єднає її з дорослою художньою літературою. І тому: "мусять бути книжки для самих дорослих і для дорослих і дітей" [3, 8], оскільки мистецькі твори однаково цікаві і дітям і дорослим.

Творча уява Олени Пчілки торкнулася так чи інак всіх різновидів дитячої літератури. І в кожній з цих ділянок вона залишила свій вагомий слід. Настільки вагомий, що варто вважати її першим класиком української дитячої літератури (цю думку цілком аргументовано висловила О. Мікула [10, 13]),

Почнемо з підвалин дитячої субкультури - з фольклору. Як пише С. Лойтер, це мова дитячої субкультури і є важливим засобом формування, збереження й трансформації картини світу [8, 38]. Тому прикро натрапляти на невиправдано зневажливе ставлення до фольклору сучасних дослідників дитячої літератури. Пор.: "ужитково-розважальні тексти (фольклорні, а також всілякі абетки, розмалюйки, читанки і под.)" [12, 11]. У часи Олени Пчілки фольклор був частиною життя і побуту сільської дитини, а частково і невеликих містечок, що цілком типово для народної культури, особливо для недержавної нації. З 1890 р. у Львові починає друкуватися "Дзвінок" (часопис для дітей та молоді, як було зазначено на титульній сторінці). Вже з першого номера на його сторінки потрапляють фольклорні зразки, у т. ч. подані Оленою Пчілкою. Згодом, коли почав видаватися часопис "Молода Україна" (з 1908 р.) на Сході, Олена Пчілка і до нього залучає різножанрові фольклорні тексти. Їх вона вміщує і в свої друковані нечисленні книжки, адресовані дітям. Наприклад, "Зелений гай" (Гадяч, 1918 р.). Важко переоцінити цей факт у контексті української культури загалом і дитячої субкультури зокрема. "Артефактний канон дитячої літератури - книга й періодика", як їх називає О.Папуша [12, 183], мав підняти статус фольклору у свідомості і сільської дитини - його носія, і дитини міста, у тому числі в очах дітей та їхніх батьків з достатньо високим соціальним та матеріальним рівнем. Звісно, найзначущішою ця подія була для підросійської України.

Олена Пчілка ввела в коло дитячого читання/слухання все жанрове розмаїття фольклорних творів. Спинимось на значущості бодай деяких з них. Колискові, примовлянки до дітей, утішки: крім позитивного впливу і мелодики, і ритму слова як способу утіхи дитини (а це апеляція до духовного, тобто апрагматичного генетично закодованого первня в людиноподібній істоті, що потребує свого розвитку, культивуації), друковане фольклорне слово сприяло поширенню культури спілкування дорослого з дитиною і разом запобігало тим негативним наслідком, а власне, гальмуванню духовного розвитку дитини, про який майже через століття писала М. Мід, виявши чи не єдине людське плем'я манус, що не мало дитячого фольклору [9, 213]. Колискові, примовлянки, утішки раніше за казку готують дитину до сприймання умовності художньої оповіді з її образною системою, частою алогічністю оповіді, знаковістю лексики - всім тим, що прищеплює смак до мовної фактури як такої та інтегрує дитину в культуру. Пасивне неусвідомлене запам'ятовування текстів випереджає розуміння їх, але формує міцну базу для подальшого успішного мовного й інтелектуального розвитку. Казка: відлік впливу казки, зазвичай, починають з 4-х років життя. Вагове дослідження О. Тараненко засвідчило значущість казки у перетворенні міфологічного типу мислення (онтологічно першого) у художнє [14]. Особливо наголошено на ролі кумуляції у цьому процесі, зокрема казок на кшталт "Горобець та билина". А проте в

українському дитячому фольклорі є чимало казкоподібних віршованих оповідань з елементами кумуляції, як-от "Хазайство", а також близьких до них безконецних казок. Залучення їх до дитячого репертуару, безсумнівно, сприяло прискоренню трансформації міфологічного мислення у художньо-образне. Небилиці, нісенітниці - ці своєрідні логічні вправи особливо відповідають дитячій ментальності з її так званою "мерехтливою свідомістю", що балансує між реальністю та ірреальністю. У цьому жанрі виразно домінує ігровий момент з апеляцією до раціонального мислення, своєрідна перевірка й тренування його чину. Скоромовки: часто позбавлені змісту, вони зосереджують увагу на формальній стороні слова, вчать дитину відчувати фактуру мови. Загадки: крім розвитку кмітливості, особливо сприяють розвитку образного мислення, опануванню художньої умовності, привчають до гри з паронімами, багатозначністю та омонімією слова, а значить, зміцнюють системні, зв'язки лексичного запасу дитини. Дитячі примовлянки (до природи) особливо важливий жанр у дитячій субкультурі. Вони привчають до мовної реакції на різні явища природи, естетизують сприйняття дійсності, спонукають вслухатися у звуки природи, зіставляти ці звуки зі звуками людської мови.

Друковані фольклорні твори зміцнювали народно-культурне підґрунтя дитячої субкультури, забезпечуючи вертикальний тип всій українській культурі. Недарма вплив фольклору простежуємо (в образах, сюжетах, художньо-виражальних засобах) у літературній творчості і Олени Пчілки й інших українських дитячих письменників аж до сьогодення (згадаймо хоча б Т.Коломієць, М.Вінграновського, Л.Костенко, Д.Чередниченка, А.Камінчука, Г.Кирпу). Хоча за сталінських часів фольклорний первень істотно був підупав.

Художня дитяча література. Як згадувалося, вона представлена і оригінальними авторськими творами і перекладами з чужих мов. Олена Пчілка забезпечила жанрове розмаїття дитячої літератури. Це - поезія, проза, драматургія. Останній з названих жанрів репрезентують 12 авторських творів, з яких видруковано лише два (1914 р. та ще 1919 р.). А. Чернишов потрактовує це як критичне ставлення самої Олени Пчілки [17, 21]. Мабуть, у 20-і рр. перешкодою був вже відвертий національно-патріотичний зміст цих невеличких творів для дитячого театру. Л. Дрофань високо поцінувала їх у своїй монографії [4, 102].

Друкування східноукраїнських творів у західноукраїнських виданнях (у тому числі фольклорних із східних теренів) сприяло формуванню цілісного уявлення про українську літературу, а отже, й культуру.

Олена Пчілка одна з перших, хто почав писати для найменших (традиційно цю вікову категорію обслуговував фольклор). Наприклад: "Доки мені, неборачку", "Зайчик-джигунчик" тощо.

Розробила і утвердила ряд тем, особливо значущих для формування дитини - носія української дитячої субкультури, зокрема:

- 1) тема гідності прочитується в оригінальному оповіданні "Збентежена вечере" і в переказі про епізод з життя Моцарта ("Малий музика Моцарт");
- 2) тема ваги освіченості, її порушено у таких творах, як "Змислений котик", "Вертаються школярики";
- 3) тема збереження ідентичності за будь-яких умов (адже школа і місто, куди дітей відвозили вчитися, були російськомовні): "Вертаються школярики";
- 4) тема стосунків у родині: письменниця запропонувала таку модель сім'ї, яка актуальна й досі: довірливі стосунки між батьками й дітьми породжують у дітей бажання ділитися усім з батьками, думати про те, щоб зробити їм щось приємне, зігрівають стосунки любов'ю, шанобливе ставлення передає звертання на Ви, водночас батьки виявляють повагу до дитячого світу: "Вишеньки-сережки", "Котик-Мурчик", "Пісенька"; стосунки між дітьми також ґрунтуються на любові й толерантності, як-от "Сестричка й братик";

- 5) тема любові до рідної землі, органічного зв'язку з нею, повага до природи: "Поворіт";
- 6) порушила морально-етичні теми християнського скерування. Цю тему найбільше висвітлено в байках, частково оповідках: "Снігир та щиглик", "Чайка";
- 7) тему природи потрактовано цілком у сучасному дусі - як органічне для дитини (людини) середовище, що є джерелом радості: "Діткам", "Метелик", "Зайчатко і хлоп'ятко";
- 8) тема дитячих розваг, ігор цілком нова на той час: "Снігова баба", "З гринджолятами" тощо.

Олена Пчілка розробила і утвердила ряд образів, що стали традиційними для художньої дитячої літератури, зокрема котик, зайчик: "Мудра кицька", "Співаки", "Зайчик-джигунчик", "Покута". Ще важливіше те, що поряд із образами селянських дітей почали фігурувати образи дітей з родин вищого соціального статусу, чий *побут мав уже урбаністичні ознаки: "Школярик на виїзді", "Сніговий дід". Причому олюднені звірі - персонажі творів також урбанізуються (за рахунок назв - предметів побуту, розваг, одягу), як-от: капелюшок, лижви, шаховка, термінів: смичок, бас, тенор, сопрано, живчик (пульс), температура, фортепіано. З'являється інтелектуальна, абстрактна лексика та словосполучення, назви, пов'язані з процесом навчання: книжки, зшитки, граматики, арифметика, мрія, майстер (гри на інструменті), вінець слави, співецький герць.*

Особливо значуща для формування дитячої субкультури перекладацька діяльність письменниці. Власне, переклади, переспіви, перекази вводили дитину до контексту світової культури. Тим самим утверджувався погляд на українську і культуру і мову як на рівноцінну з іншими, а саму дитину такі твори європеїзували. Для Східної України винятково цінними були переклади з російської мови: вони ставили російську культуру і мову в один ряд з іншими, що сприяло формуванню самоідентичності дитини - носія української культури - через типову для будь-якої культури опозицію своє, наше/чуже, їхнє. У радянські часи таку опозицію було зруйновано. І досі для пересічного українця типово протиставлення українське, російське, наше/ чуже, їхнє, що є незаперечним свідченням комплексу меншовартості. Пор. сучасне шкільне: російська і зарубіжна література, російська та іноземні мови. До речі, словники чужомовних слів і досі не містять запозичень з російської.

Вагомим виявилось слово Олени Пчілки і в плані навчально-пізнавальної літератури. Воно реалізувалося переважно через часопис "Молода Україна". Якщо у "Дзвінку" склалася традиція подачі інформації природничого та культурно-історичного змісту в науково-популярній формі, що передбачало адресата середнього та старшого шкільного віку, то Олена Пчілка у своєму часописі подала зразки пізнавальних текстів у науково-художньому ключі, посиливши зацікавлювальний момент і знизивши тим самим віковий ценз адресата.

Отже, всією своєю діяльністю, скерованою до дітей, Олена Пчілка сприяла формуванню української дитячої субкультури нового типу. Це була культура: а) спільна для дітей Зх. та Сх. України, що зміцнювало етнічну цілісність українців загалом; б) для дітей міста і села; в) для дітей з родин різного соціального статусу.

Олена Пчілка сверджувала повноцінність саме україномовної літератури - фольклорної, авторської (як оригінальної, так і перекладної); сприяла нащепленню культури спілкування з дитиною українським словом серед освічених верств, у тому числі міста. Вона стала провідницею і заклала підвалини нового сприймання дитини як самодостатньої цінності, а не "недорослого", дитини як "іншого" зі своїм культурним (а значить духовним) світом, зі своїми ціннісними орієнтирами. Це явище стало достатньо помітним лише з др. полов. ХХ ст.

Таким чином, про Олену Пчілку можна говорити як про далекоглядну, вдумливу і мудру провідницю у царині дитячої субкультури кін. ХІХ - поч. ХХ ст., чия творчість, погляди та ідеали не втратили своєї актуальності й сьогодні.

Список використаних джерел

1. Арьес Ф. Ребенок и семейная жизнь при старом порядке. - Екатеринбург, 1999.
2. Вавилова І.В. Дитяча література як засіб формування особистості дитини (др. полов. XIX - поч. XX ст.). - Харків, 2008.
3. Грінченко Б. Періодичні видання для дітей // Учитель. - Львів, 1892.
4. Дрофань Л. Берегиня. - К., 2004.
5. Кривицький І. Виступ - участь у дискусії. Дискусії // Ми і наші діти. Дитяча література, мистецтво, виховання. - Торонто - Нью-Йорк, 1965.
6. Кульчицький О. Переживання казки і літературного твору в психологічному розвитку дитини й молоді // Ми і наші діти. Дитяча література, мистецтво, виховання. - Торонто - Нью-Йорк, 1965.
7. Липовецкий М. Причастный тайнам плакал ребенок... Образ детства в прозе "новой волны" // Детская литература. - 1991. - № 7.
8. Лойтер С.М. Специфика детского фольклора // Проблемы детской литературы и фольклора. - Петрозаводск, 2001.
9. Мид М. Культура и мир детства. - М., 1988.
10. Мікула О.І. Творчість Олени Пчілки і фольклор. / Дис. канд. філол. наук. - Львів, 2007.
11. Нуйкин А. Еще раз о том, что детская литература - это литература // Детская литература. - 1971. - № 8.
12. Папуша О.М. Наратив дитячої літератури. / Дис. канд. філол. наук. - Тернопіль, 2004.
13. Славова М. Попелюшка літератури. Теоретичні аспекти літератури для дітей. - К., 2002.
14. Тараненко О.В. Роль казки в становленні сприйняття художнього тексту. - Донецьк, 1999.
15. Тодоров Цв. Поэтика // Структурализм: "за" и "против" Сб. ст. - М., 1975.
16. Тюпа В. Очерк современной нарратологии // Критика и семиотика. - Новосибирск. - 2002. - Вып. 5.
17. Чернишов А. Для рідного театру // Прапор. - 1969, № 1.

The article explores Olena Pchilka's activity in the literature field in the discourse of children subculture. The author determines the type of such culture and its addressee having regard to the times of the writer's activity. In the article, the term "children literature" and principles of its structural organization are made more concrete. The article also determines Olena Pchilka's contribution into formation and development of Ukrainian children subculture.

УДК 372.461 – 057.874:37 = 161.2

Карпалюк В.С., Аврамчук В.М.

НАВЧАЛЬНІ ВПРАВИ НА ВИКОРИСТАННЯ СИНОНІМІВ У МОВЛЕННІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

У статті подаються навчальні вправи і завдання на збагачення мовлення учнів початкових класів синонімами як одного із засобів формування мовно-мовленнєвої культури, інтелектуального розвитку та образного мислення молодших школярів.

Ключові слова: синоніми, виражальні засоби, мовлення, мовленнєва діяльність, словниковий запас, значення слова, образ.

Потреби сьогодення вимагають посилити практичне й виховне спрямування мовної освіти, формування в процесі вивчення всіх предметів мовно-мовленнєвої